

# प्रस्तावना

नेपालमा स्वास्थ्यमानिसहरूको स्थिति बारे प्रयोगात्मक जाँचबुझको अझ अति अभाव नै छ, तैपनि राष्ट्रिय विकासमा स्वास्थ्यमानिसहरूको भूमिका बारे र समानता साकार पार्न उनिहरूको स्थिति सुधारार्नु पर्ने आवश्यकता बारे केतना भन्ने गत केही वर्षा-भित्र निश्चित रूपले बढेको छ ।

यस केन्द्रले नेपालमा स्वास्थ्यमानिसहरूको स्थिति बारे अझुवा अनुसन्धान शुरू गरेको करिब दुई वर्ष पुग्यो । हाम्रो प्रयत्नको प्रारम्भिक फल सण्ड १ को प्रकाशन हो । यो प्रकाशनको मुख्य उद्देश्य विभिन्न जनजाती समूहहरूका नेपाली स्वास्थ्यमानिसहरू बारे जाठ बढा गति वास्तविक स्थिति अध्ययनहरू र अनुसन्धान प्रयत्नहरूका जम्माजम्मी विश्लेषण समावेश गरिने आगामी सण्ड २ को निम्ति संकेष्ट भूमिका तयार पार्ने हो ।

हाम्रो प्रकाशनहरू प्रति देश र विदेशमा पनि देखाइएको अभिरुचि गर्दा सण्ड १ को पहिलो संस्करण छिटै विक्री भयो, तैपनि त्यस सण्डको विभिन्न भागहरूको लागि अझै निकै छ । सण्ड १ को सबै भागहरूको दोस्रो आवृत्ति हर्षसाथ निकालिरहेका छौं ।

यस सण्डको दोस्रो आवृत्ति प्रकाशन गर्न आर्थिक सहायता गरेकोमा हामी यू.एस.एड नेपाल प्रति आभारी छौं । त्यसैगरी छोटो अवधिमा आफ्नो काम पूरा गरिसकेकोमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय प्रेश अन्यवादको मात्र छ ।

नेपालमा स्वास्थ्यमानिसहरूको स्थिति बारे दोस्रो सण्ड छिटै निकाल्ने आशा गर्दछौं ।

सेप्टेम्बर, १९८०

डा. गोविन्द राम अजवाल  
कार्यकारी निर्देशक

# प्राक्कथन

संस्कृत

आर्थिक विकास तथा प्रशासन केन्द्रद्वारा सन्चालित नेपालमा महिलाहरूको मर्यादा स्तर  
परिचोनाको गरिबी, रोज र उद्देश्य

यो कण्ड १ को लेख (नेपालमा महिलाहरूको मर्यादा स्तर बारे पृष्ठभूमि प्रतिवेदन) आ. वि. प्र. के. द्वारा सन्चालित नेपालमा महिलाहरूको मर्यादा स्तर परिचोनाको विस्तृत अनुसन्धान प्रयास मध्येको सुरुवात अंश हो । यो ४ को संस्कार र अमेरिकी सहायता निधोबाट बी.एस. सम्पन्न गरेको जानकारी तथा सम्बन्धी सम्पत्तिको औपचारिक साक्ष्यमा बाहेर अनुसार परिचोनाको सन्तुलित उद्देश्य राष्ट्रिय विकास प्रक्रियामा महिलाहरूलाई बढी सम्मिलित गराउन यिनो पार्ने योजनालाई सहयोग पुऱ्याउनुका लागि नेपाली महिलाहरूको प्रतिनिधि समूहको स्थिति र भूमिका सम्बन्धी जानकारी ल्याए पार्ने हो । यो उद्देश्य लक्ष्य प्राप्तिका लागि परिचोनालाई तीव्रता प्रमुख र क्रमिक चरणहरूको परिचयना गरियो । परिचयना उत्तर उत्तर अध्ययन वा लेखन सम्मिलित गरियो अहिलेको कण्ड १ कुनै विशेष दोषहरूमा नेपाली महिलाहरू सम्बन्धी उपलब्ध तथ्यांकहरूको संकलन र विश्लेषण गर्न प्रयत्न लगाइएको परिचोनाको पहिलो चरणको प्रतिज्ञा हो ।

कण्ड १ आफ्नो प्रस्ताव पठाइएको बेला सम्पन्न परिचोनाको चालु फल रहेको दोस्रो चरणको उद्देश्य 'परम्परागत आधुनिक समुदायहरूमा ..... गुणात्मक विकास गरीर महिलाहरू सम्बन्धी अनुवा सामाजिक-आर्थिक स्थिति बारेका केत अध्ययनहरू सन्चालन गर्ने हो ।' अहिले परिचोनाको अनुसन्धान टोल्का परिचयना सदस्यहरू तीनजना सहयोगी मानव-शास्त्रीहरूका साथमा नेपालका विभिन्न भागका आठवटा गाउँमा व्यापक स्थानीय सर्वेक्षण र अवलोकन सिद्धांतर नगरेर फर्कका छन् । तिनीहरूले परिवार र व्यापक सामाजिक समूह भित्र दुईमा महिलाहरूको आर्थिक भूमिका र उनिहरूको स्थिति बारे तुलनात्मक तथ्यांक जम्मा गर्ने मानव-शास्त्र-सम्बन्धी गहन तालिकाहरूको साथै परिभाषात्मक सर्वेक्षण प्रविधि पनि प्रयोग गरेका छन् । मानव-शास्त्र-सम्बन्धी र सर्वेक्षण तालिकाको संयुक्त प्रयोग गर्नुको साथै प्रत्येक अनुसन्धानकर्ताले प्रत्येक नयाँ गाउँभित्रका सबै परिवारका सदस्यहरूको दैनिक गतिविधिलाई के कति समय दिइन्छ वा न व्यापक रूपले अवलोकन गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । जस अनुसन्धानकर्ताहरूको सामु आकृष्टि संकलन गरेका परिभाषात्मक सर्वेक्षण तथ्यांक र गुणात्मक अवलोकन तथ्यांकलाई विश्लेषण गर्ने र आकृष्टि ताल गरीका आठवटा समुदायका महिलाहरूको स्थिति र भूमिका बारेको प्रतिवेदन तयार गर्ने पुनर्निर्माण अभियान आएको छ । यी अभियान अध्ययनहरूका साथै प्रमुख विकास-सम्बन्धीत तथ्यहरूको तुलनात्मक विश्लेषण र सारांश नै परिचोनाको दोस्रो चरणको कल कण्ड २ मा रहने छ ।

परिचोनाको तेस्रो र अन्तिम चरणमा कण्ड १ र २ का निष्कर्षहरू (नेपालका

महिलाहरूको लागि योजना सित सम्बन्धित अरु धेरै सामग्रीहरूबाट प्राप्त जानकारी समेत) जाई प्रयोग गरी महिलाहरूको लागि सडटा राष्ट्रिय कार्य-योजनाको निम्ति सडटा ठोस र व्यवहारिक मसौदा तयार पार्ने हुनेछ । हुन त यसको मसौदाको लागि अन्तिम रूप दिनु भन्दा पहिले केन्द्र र अधिरान्वयनारका अरु धेरै सम्बन्धित संस्थाहरू र निकायहरूको योगदानको स्वरूप पर्नेछ । डा. वि. प्र. के. को मसौदा व राष्ट्रिय कार्य-योजनालाई आन्तम रूपले अनुमोदन गर्नु भन्दा पहिले सम्बन्धित निकायहरूद्वारा कलकल गराउनुका लागि र विशेष तयार पार्नुका लागि ठुल आधार सम्म मान हुनेछ । यो तथो बरण अनुसन्धान र कार्यन्वयनका बीच प्रायः धेरै प्रकारले फरकता गरिस्को महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

परिचयना टोलीको लागि बढी व्यक्तिगत रूपमा प्रत्यक्ष दृष्टिले यो बाण आफ्नो ज्ञानसारी ज्ञान नामका दिनहरूमा पाउन समय लिएर निर्माण तयारका प्रश्नहरूको ज्ञान दिने उनिहरूको जीवनका कठिन आर्थिक र सामाजिक स्थितिता बारे हामीलाई प्रगत गराउने उदार साथै व्यवहारिक शमीण महिलाहरू र जीवन परिवारहरूको निम्ति हामीले कम-से-कम केहि दिनका लागि ठुल गर्ने सडटा माध्यम हो । राष्ट्रिय कार्य-योजनाको मसौदा पूरा भएपछि यसले महिलाहरूको सम्बन्धना सिलसिलावद राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्ने उत्प्रेरकको काम गर्नेछ र हामीले छैन-छौं बसी काम गरेका महिलाहरू जस्ता शमीण नेपाली महिलाहरूको निम्ति पछि गएर बास कार्य-योजनाको विकासको लागि सडटा उपयुक्त नीति निर्धारणको आधार बन्ने छ सन्ने लागी जाना छ ।

#### भाग १: एक दृष्टि

माथि भनिए कै यो सण्ड १ महिला सम्बन्धी सहायक तथ्यांकहरूको संकलन र विश्लेषणासित सम्बन्धित परिचयनाको पहिलो बरणको नतिजा हो । यस सण्डको उद्देश्य र शीर्षक सम्बन्धी पाँचवटा विशेष कार्यत्मक उद्देश्य अनुक्रम अलग अलग लेखको रूपमा निस्केका छन् । परिचयनाको सम्पूर्णता अनुसार उद्देश्य क 'नेपाली महिलाहरूको राष्ट्रिय सांस्कृतिक चित्रण तयार पार्ने' थियो । यो कामको जिम्मा मीना आचार्यले लिनुभयो र यो क्रमको पहिलो लेख सण्ड १ भाग १ को रूपमा प्रकाशित छ । उद्देश्य ग मुकुली ऐनमा प्रस्तुत स्वास्नीमानिसहरूका कानूनी अधिकारहरूको सारांश तयार पार्ने थियो र यो काम डा. लिन बेनेटले लिनु सिंहको सहायता लिएर संवादन गर्नुभयो र सण्ड १ भाग २ को रूपमा निस्केको छ । 'स्वास्नीमानिसहरू सित सम्बन्धित नेपाली संस्थाहरूको फिहरिस्त तयार गर्ने' उद्देश्य ग को जिम्मा श्रीमती विष्णा प्रधानले लिनु भयो । उहाँको रचना यस क्रमको तेस्रो लेख सण्ड १ भाग ३ को रूपमा निस्केको छ । उद्देश्य घ 'नेपालमा स्वास्नीमानिसहरू सम्बन्धी जानकारीको बोलको सूची तयार गर्ने' थियो र यसको लागि मुकुली इन्दिरा बेष्टले टीका सहितको ग्रन्थसूची तयार गर्नु भयो । यो सण्ड १ भाग ४ को रूपमा निस्केको छ । पहिलो बरणको अन्तिम उद्देश्य ङ 'कृषि, उद्योग, व्यापार र विज्ञान तथा प्रविधिमा महिलाहरूको संलग्नता बारे नेपालको राष्ट्रिय योजना र कार्यक्रमहरूमा कुन हदसम्म फरकन्छ भन्ने बारे विवरण जम्मा गर्ने' थियो । यो अभिप्राय डा. पुष्कर राज रिजालले लिनुभयो र सण्ड १ भाग ५ को रूपमा प्रकाशित भएको छ ।

खण्ड १, भाग १: नेपाली महिलाहरूको सांस्कृतिक चित्रण: एक समाधौवनमात्मक समीक्षा

नेपाली महिलाहरूको राष्ट्रिय सांस्कृतिक चित्रण प्रस्तुत गर्ने यो लेख इनको सामान्य उद्देश्य हो । विशेष गरी यस्ता महिलाहरूको आर्थिक, शैक्षिक र स्वास्थ्य स्तर र उनिहरूको गरिबीत हुने र बच्चा हुर्काउने भूमिकाहरू सम्बन्धी उपलब्ध डाँडाहरू सेकलन गर्ने कार्य पर्दछ । त्यसमाथि ती तथ्यांकहरूलाई आका महिलाहरूको रजटा एक रूपताको चित्रणमा परिवर्तन गर्नु पर्दछ ।

तथ्यांकहरूको अनावले गदा यो कार्य कठिन परको छ । यो साम्प्रदायिक विभिन्नता र सांस्कृतिक समूहहरू तथा आम्दानी, सम्पति र विकासको लाभहरू सम्बन्धी दौज्तीय असमानताले गर्दा नेपालमा रजटा सामान्य (औषस) महिला सम्बन्धी निष्ठाविक र समष्टिगत निष्कर्ष निकाल्न हुने गति अनुसन्धानकर्तालाई वास्तवमा संकास्पद हुन्छ । त्यसो गर्नु सर्वमान्य गराउने सतरा हुन्छ जुन विषय अनुसन्धानकर्ताको आफ्नै विचारधारा र यताता प्रतिबिम्बित हुनुका साथै वास्तविक चित्रको विपरीत हुन्छ ।

यो यनाङ्को तात्पर्य यो होइन कि नेपालमा रजटा छैन । वास्तवमा विभिन्न गतिहरूका बीचको सामाजिक सम्पर्क र सहिष्णुता रजटा ऐतिहासिक नहुना हो । यो साँझले गर्दा नेपालले साम्राज्यवादी संस्थाको जिलाक निरन्तर आफ्नो स्वायत्तता निर्वाधरूपले मोट गएको छ, यो रजटा राजातिवारको नेतृत्व, सहिष्णु पर्य र रजटा राष्ट्रिय नाचाते अफ बाक्लो बनाएको छ ।

परिमाणमात्मक र गुणात्मक दुवै प्रकारका तथ्यांकको उपयोग गरी यद लेखले नेपाली महिलाहरूको रजटा सांस्कृतिक चित्रण प्रस्तुत गरेको छ यस्तो औस्ताका बीचको रजटा प्रतिबिम्बित गर्दछ । महिलाहरूको समर्पित सम्बन्धी चित्रणले नेपाल रजटा अर्थकारणमा अवस्था देखाउँदछ । यस्तो हुँदा गति लेखकले गतिहरि आत्मा गरे के नेपाली समाजमा महिलाहरूको साक्ष्य र महत्वपूर्ण भूमिका आज सम्म अतिशय दृष्टिले नम अनुमानित छ र यो अवस्थामा रिर्कट गर्ने काम पटवकै परको छैन ।

लेखकले उल्लेख गर्नु पर गस्ते उपलब्ध तथ्यांकले महिलाहरूको जीवन कम उमेरमा विवाह हुनु, बढी प्रजनन दर (एकवै बढी दरको बाबबच्चा मृत्यु दरले सताएको), बढी मृत्यु दर र निम्न जीवन अवधि चित्रित छ । उनिहरूको कम शैक्षिकदरले उनिहरूको लागि शिक्षाको अवसर सीमित परको कुरा रजटाँछ । उनिहरूको राजनीतिक बेजता प्रायः छैदैन र यकारमा उपयोग हुने आत्मो शीप पनि अति कम छ । महिलाहरूले कुन काम पार तापनि प्रायः निम्न आय हुने काममा लागेका छन् र पारिवर्ती प्रतिबिवाट प्रेरित यन्त्रीकरण प्रविधि (युती प्रभाव) अवसर अति बाटै र गम्भिर रूपले रोजगारीबाट हटाइएका छन् । यतः १० वर्षको रोजगारी सम्बन्धी प्रवृत्ति (ट्रेंड) ले औद्योगिक, वातावात, र निर्माण सम्बन्धी कार्यक्षमा महिलाहरूको सहभागिता रिर्कट नै घटेको देखाउँछ । समष्टिगत रूपता ऐर्दा, तथ्यांकहरूले पुरुषहरू यस्ता महिलाहरूको आर्थिक गतिविधि दर अति नै कम देखाउँछन् ।

त्यसो पर तापनि लेखिकाले ती तथ्यांकहरूलाई जस्ताको तस्तै नलिनु भनेर पाठकलाई बहो होशियार गराउनु भएको छ । त्यो विश्वका मुलुकहरूको उर्ध्व व्यवस्था सम्बन्धी विषयलाई केताउँदै लेखिकाले विकासको पूर्ण आर्थिक पाण्डण्डको रूपमा लिइने हुने राष्ट्रिय आयको माध्यमको उपयुक्तता बारे प्रश्न गर्नु भएको छ । किन कि यो माध्यम बालि विक्री-प्रयोजन नरको उत्पादनमा मात्र केन्द्रीत छ । नेपाल जस्तो मुलुकमा जहाँ उर्ध्व तन्त्रको ४० प्रतिशत भन्दा बढी उत्पादन परावर्षी सपतको लागि गरिन्छ र बजार व्यवस्थाबाट बाहिर पर्दछ, प्रमुख आर्थिक क्षेत्र (सेक्टर) लाई कुन राष्ट्रिय उत्पादनको माध्यमबाट पूर्ण रूपले उपेक्षा गरिएको हुन्छ । परावर्षी उपयोगका लागि गरिने जैजस्तो उत्पादन कार्य उत्प्रेक्षनीय रूपले महिलाहरूद्वारा पुरा गरिन्छ । यस्कारण, उनिहरूको वास्तविक आर्थिक देहहरू प्रचुर मात्रामा उर्ध्व-मूल्यांकन भएको छ । नेपालको जस्तो परम्परागत निर्वारिक उर्ध्वतन्त्रमा पूर्ण आर्थिक गतिविधिहरूको मूल्यांकनका लागि हुने समत प्रयोजन र विक्री प्रयोजनका विनिव गरिने उत्पादन समानै गरिने सडटा उक्त उपयुक्त माध्यम अपनाउनु पर्दछ भनि लेखिकाले सुझाव गर्नु भएको छ । उदाहरणका लागि उहाँले यो पनि सुझाव गर्नु भएको छ कि २०३० सालको जसणाना विधिमार्ग संशोधन हुनु पर्ने जस्तो व्यक्तिहरूलाई तीन स्पष्ट समूहमा परिभाषित गर्नु पर्दछ: विक्रीका लागि विक्रीयोग्य व्यक्तिहरूको उत्पादन गर्ने, परावर्षी आवश्यकता परिपूर्तीका लागि वस्तु उत्पादन गर्ने, र यी ती काम मात्र गर्ने । यस्तो किसिमको वर्गिकरणबाट आर्थिक गतिविधिको निरक्षर तथ्यपूर्ण मूल्यांकन गर्न सकिने छ ।

नेपाली समाजमा महिलाहरूको भूमिका र देन सम्बन्धी मूल्यांकनमा कुटी हुने उर्ध्व उदावशातले कोत तथ्यांक संकलनको विधि नै हो । लेखिकाले महिला सम्बन्धी तथ्यहरूको उर्ध्व-मूल्यांकन हुने जै उपयुक्त कारणहरू प्रस्तुत गर्नु भएको छ -- वास्तविक आर्थिक गतिविधि दरहरूमा -- र नेपाली सम्प्रदायको मानव शक्ति सम्बन्धी अध्ययनहरूको विवरणहरूको माध्यमबाट वास्तविकता र तथ्यांकहरूको बीचको भेद उल्लेख गर्नु भएको छ । यस्ता सुध्न गहका वर्णनात्मक अध्ययनहरू परिमाणान्तरक माप दिनका लागि अपर्याप्त हुने कुरा उल्लेख गर्दै उहाँले "समको परम्परागत वर्गिकरण" बारेमा तथ्यांक शास्त्रीहरूले गरेको उर्ध्वानासमा मान्यताहरूको कुटी भने औत्पादकहरू भन्नु भएको छ । नेपालका जै समुदायमा यो सामाजिक कथा हो किन कि पुरुष र महिला दुवै जैजस्तो कार्य मिलेर गर्दछन् । उर्ध्व तामो समय सम्म पुरुषहरू बसाई सरी जाने क्रमले र बढी विपत्ता हुने पढनाले गर्दा तै परिवारहरूमा पुरुष नै धरमुली हुन्छन् भन्ने परम्परागत धारणालाई साँच्चै दृष्टिले प्रश्नमुक्त देखिन्छ ।

कुनै आधारले यौवनाका लागि उक्त उपयुक्त परिमाणान्तरक तथ्यांकहरूको आवश्यकता पर्ने र नविश्वमा गरिने सर्वेक्षणहरूले स्पष्टसित महिलाहरूलाई केन्द्रीत गर्नु पर्दछ भनि बोड गर्नु भएको छ । उपलब्ध तथ्यांकहरूले महिलाहरूको जीवन परिपाटी, आकांक्षा, निर्णयकर्ताको रूपमा उनिहरूको पारिवारिक भूमिका, उत्पादक अथवा उपभोक्ताको बारेमा हामीलाई कुन तथ्य थाह हुँदैन भनी उहाँले हामीलाई सतर्क गराउनु भएको छ । यदि विकास प्रक्रियामा महिलाहरूलाई पूर्णरूपले संलग्न गराउने हो भने वास्तवमा